

ЛЕКЦІЯ 9

Цивільне населення в руках ворога

ЗМІСТ

- a. Поняття цивільного населення в руках ворога
- b. Положення, спільні для захищених осіб на іноземних та окупованих територіях
- c. Захищені особи на іноземних територіях
- d. Захищені особи на окупованих територіях
- e. Інтернування цивільних осіб

Вступ

Беззаперечним є той факт, що збройні конфлікти суттєво впливають і на життя цивільних осіб. Якщо говорити про захист цивільних осіб під час збройного конфлікту, то його доцільно поділити на дві групи:

(а) захист цивільних, які перебувають під контролем («у руках») супротивника, від насильства або свавілля;

(б) захист цивільних від прямих наслідків військових операцій та інших ворожих актів.

У першому випадку йдеться про захист людей від насильства й зловживання владою. Тобто йдеться про «право Женеви», про поведження з людьми, про захист жертв війни. Ця сфера переважно споріднена з міжнародним правом у сфері захисту прав людини.

Друга група норм встановлює обмеження на проведення самих військових операцій. Тобто йдеться про «право Гааги», про обмеження засобів та методів ведення війни.

У межах цієї лекції ми говоритимемо про перший випадок: захист цивільного населення, що перебуває під владою ворога.

Справді, під час збройних конфліктів цивільне населення часто опиняється на території, контрольованій супротивною стороною, зокрема, на окупованій території. У таких випадках існує великий ризик того, що з такими цивільними будуть поводитися свавільно. Негативний досвід Другої світової війни підкреслив важливість посилення захисту цивільних осіб, що опинилися під ворожою владою.¹ Відтак, одна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 року цілковито присвячена захисту цивільних осіб від наслідків збройного конфлікту.

¹ Nils Melzer, *International humanitarian law: a comprehensive introduction*, ICRC, 2019, Page 221.

а. Поняття цивільного населення в руках ворога

Стаття 4 ЖК IV визначає осіб, що перебувають під захистом Конвенції, як тих, хто

«в будь-який момент та за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є».

Із цього визначення випливає, що існують дві категорії осіб, статус яких залежить від класифікації території:

- 1) особи, що перебувають **на іноземній території** (наприклад, громадяни Японії на території США під час ДСВ);
- 2) особи, що перебувають **на окупованій території** (наприклад, європейці під контролем Німеччини під час ДСВ).

Вимог лише дві: щоби такі особи не були громадянами держави, під владою якої вони перебувають, і щоби вони не були захищеними за іншими трьома ЖК.

Загалом норми ЖК IV також чітко розподілені за таким «територіальним» принципом. Є норми, що стосуються захисту іноземців на території однієї зі сторін конфлікту (Розділ II Частини III), а також норми, що стосуються захисту осіб на окупованих територіях (Розділ III Частини III).

Окрім цього, деякі норми стосуються загалом будь-яких цивільних осіб: Частина II стосується загального захисту населення від деяких наслідків війни, а Розділ I Частини III містить положення, спільні для територій сторін конфлікту та для окупованих територій.

Насамкінець, Розділ IV Частини III містить правила, що стосуються поводження з інтернованими.

Часові рамки застосування ЖК IV

ЖК IV застосовується з самого початку будь-якого конфлікту або окупації. На території сторін конфлікту застосування Конвенції припиняється після загального припинення бойових дій, а на окупованій території – через рік після

загального припинення бойових дій, але окупаційна держава, настільки, наскільки вона виконує функції уряду на цій території, буде зв'язана на строк окупації ще певними положеннями цієї Конвенції (статті 1-12, 27, 29-34, 47, 49, 51-53, 59, 61-77 та 143).

Особи, що перебувають під захистом, звільнення, репатріація або влаштування яких відбудуться після цих строків, протягом зазначеного часу перебуватимуть під захистом цієї Конвенції.

в. Положення, спільні для захищених осіб на іноземних та окупованих територіях

Особи в руках ворога не можуть за жодних обставин, навіть добровільно, відмовитися від прав, закріплених за ними МГП (ст. 8 ЖК IV).

Сторона конфлікту відповідає за поведження своїх представників із особами, що перебувають під захистом (причому це не знімає особистої відповідальності з таких представників).

Особи, які перебувають під владою ворога, повинні користуватися повагою й захистом. Зокрема, за будь-яких обставин сторони, що воюють, повинні поважати цивільне населення супротивника, його честь, права на сім'ю, релігійні переконання та обряди, звички та звичаї. До них завжди слід ставитися гуманно й захищати їх, зокрема, від будь-якого акту насильства чи залякування, від образ та цікавості натовпу.

МГП також забороняє насильство над життям і здоров'ям, посягання на особисту гідність і фізичний або моральний примус стосовно осіб, що перебувають під захистом. Дискримінація за ознакою раси, національності, релігії чи політичних переконань також заборонена. Забороняються й колективні покарання, будь-які залякування чи терор, пограбування, репресалії та захоплення заручників.

МГП визнає, що цивільне населення супротивника має право спілкуватися з МКЧХ. Йому також має бути дозволено підтримувати й відновлювати родинні зв'язки.

Заходи контролю й безпеки

Хоча сторони, що ведуть війну, повинні вживати заходів для захисту цивільного населення супротивника, вони також мають право вживати **заходів контролю й безпеки**, які можуть обмежувати права цивільного населення супротивника і які мають бути «необхідними під час ведення війни».

Залежно від обставин, це може включати заборону на носіння вогнепальної зброї, обмеження пересування в межах або за межами певних територій, обов'язок мати при собі документи, що посвідчують особу, обмеження на політичну діяльність. Хоча МГП не містить вичерпного переліку дозволених заходів безпеки, воно визначає, що в будь-якому випадку найбільш суворими заходами, які можуть бути застосовані, є примусове поселення та інтернування.

Критерій необхідності також передбачає, що заходи безпеки не можуть перевищувати того, що є обґрунтовано необхідним для досягнення легітимної мети безпеки за даних обставин.

Та все ж заходи контролю й безпеки не можуть порушувати основоположні права, про які ми згадували раніше.

Спеціально захищені категорії осіб

Жінки особливо захищені від будь-якого зазіхання на їхню честь, зокрема, від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність. Крім того, справи вагітних жінок і матерів з немовлятами на утриманні, які були заарештовані, затримані або інтерновані з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, повинні розглядатися з найвищим пріоритетом.

Сторони конфлікту повинні також забезпечити, щоби діти віком до 15 років не були залишені напризволяще, і щоби усі діти віком до 12 років були забезпечені посвідченнями особи або подібними засобами ідентифікації. Сторони конфлікту повинні надавати дітям необхідну турботу та допомогу, сприяти їхній освіті та релігійній практиці, а також захищати їх від будь-яких форм непристойних посягань.

с. Захищені особи на іноземних територіях

Захищені особи, які на момент початку ЗК перебували або під час ЗК перебувають на території іноземної держави, що веде війну, також можуть бути особливо вразливими до свавілля з боку останньої.

На відміну від частини ЖК IV про осіб на окупованих територіях, ця частина не покликана всебічно кодифікувати всі права таких осіб. Загалом це було б зайвим, адже держава вже зобов'язана поводитися з цими особами так, як із громадянами інших держав, зокрема, відповідно до різних положень міжнародного права з прав людини. Та все ж ЖК IV регулює низку складних питань, що стосуються відносин між стороною конфлікту й громадянами протилежної сторони, що проживають на її території.

Загалом, особам, що перебувають під захистом, надається **право залишити територію держави проживання**. Однак держава може обмежити це право, якщо виїзд таких осіб суперечитиме «національним інтересам» держави, що воює. Такий критерій національних інтересів видається доволі широким. Так, держава може відмовити або обмежити право залишити територію, наприклад, вченим або іншим експертам, які можуть зробити ефективний внесок у військові зусилля супротивника, або, можливо, навіть осіб, подальша присутність яких необхідна державі з економічних міркувань. У будь-якому випадку, особи, яким відмовлено в дозволі на виїзд, мають право оскаржити таку відмову перед відповідним судом чи адміністративним органом.

До захищених осіб, що **залишаються надалі проживати** на іноземній території, продовжує застосовуватися законодавство, яке поширюється на іноземних громадян у мирний час. Ворожа держава також повинна забезпечити, щоби до захищених осіб було однакове (порівняно з місцевим населенням) ставлення з точки зору охорони здоров'я, соціальної допомоги та можливості знайти оплачувану роботу. Захищеним особам також має бути дозволено сповідувати свою релігію.

Особи, які перебувають під захистом, можуть бути **примушені до праці** лише в тій же мірі, що й громадяни держави перебування, і повинні користуватися тими ж умовами та гарантіями праці, зокрема, це стосується зарплатні, тривалості робочого дня, одягу й обладнання, попередньої підготовки й компенсації за нещасні випадки на виробництві та хвороби. Їх можна залучати лише до таких видів примусових робіт, виконання яких є необхідним для забезпечення людей харчовими продуктами, житлом, одягом,

транспорт, їхнього здоров'я і які не є безпосередньо пов'язаними із проведенням воєнних операцій.

d. Захищені особи на окупованих територіях

По-перше, потрібно визначитися з поняттям «окуповані території». Територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під владою ворожої армії. Окупація поширюється лише на територію, на якій така влада встановлена й здатна утвердитися (ст. 42 Гаазької конвенції 1907 року).

Для висновку про існування окупації потрібно застосувати тест «ефективного контролю»:

- 1) присутність іноземних сил без згоди держави, що окупована;
- 2) здатність іноземних сил здійснювати владу на відповідній території замість місцевого суверена;
- 3) пов'язана з цим нездатність суверена здійснювати свою владу на цій території.

Характерні ознаки окупації:

- вважається тимчасовою й не надає державі-окупанту суверенітету;
- як і будь-який інший тип збройного конфлікту, МГП не оцінює законність окупації як такої;
- МГП у поєднанні з МППЛ просто регулює фактичну ситуацію.

Окупаційна держава повинна дотримуватися чинного законодавства, що діє на окупованій території, і поважати його, за винятком, коли це «абсолютно неможливо».

Окупаційна держава може скасувати або призупинити дію місцевих законів лише у двох випадках: коли вони становлять загрозу її безпеці або коли вони перешкоджають застосуванню МГП. Наприклад, окупаційна держава може законно скасувати місцевий закон, що зобов'язує населення брати участь у збройному опорі. Однак окупаційна держава не може сприяти вербуванню населення до своїх збройних або допоміжних сил шляхом призупинення дії місцевого закону, що забороняє добровільну військову службу на користь іншої держави.

Окупаційна держава, однак, може запровадити нові положення лише за таких умов:

- (a) надання можливості окупаційній державі виконувати свої зобов'язання за МГП;
- (b) підтримання ефективного управління територією;

(с) забезпечення безпеки персоналу, майна та комунікаційної інфраструктури збройних сил й адміністрації окупаційної держави.

Цей перелік є вичерпним. Відтак, у разі необхідності, окупаційна держава може приймати нове законодавство, спрямоване на: надання делегатам держави-покровительки або МКЧХ доступу до осіб, які перебувають під захистом; запровадження загальної заборони на носіння зброї цивільними особами; створення системи процесуальних гарантій для періодичного перегляду заходів безпеки, вжитих на окупованій території, як-от інтернування.

Основоположні права щодо гуманного поводження із захищеними особами однаково застосовуються до осіб на окупованих територіях. Та наявні також і додаткові гарантії, що стосуються саме ситуацій на окупованих територіях.

Обов'язок підкорення та питання вірності

Хоча жителі окупованої території мають обов'язок підкорятися де-факто владі держави-окупанта, вони не мають відповідного обов'язку вірності. Таким чином, вони не можуть бути примушені до складання присяги на вірність окупаційній державі, служби в її збройних або допоміжних силах або надання інформації про збройні сили або засоби оборони окупованої держави.

Окупаційна держава не може примушувати осіб, що перебувають під захистом, служити в її збройних чи допоміжних силах. Забороняється будь-який тиск чи пропаганда, спрямовані на забезпечення добровільного вступу на військову службу, та навмисне обмеження можливості працевлаштування на окупованій території з метою спонукання жителів працювати на її службу.

З тієї ж причини захищених осіб не можна примушувати виконувати будь-яку роботу, яка зобов'язує їх особисто брати участь у військових операціях проти власної країни, або залучати їх до організації військового чи напіввійськового характеру.

Заборона переміщення, депортації та колонізації

Інша небезпека в умовах окупації полягає в тому, що держава-окупант може запровадити демографічні зміни для просування своїх територіальних або політичних амбіцій, насамперед шляхом депортації з окупованих територій та переміщення населення в межах окупованих територій.

ЖК IV та звичаєве МГП сьогодні повністю забороняють як індивідуальні, так і масові примусові переміщення в межах окупованої території, а також депортації осіб, які перебувають під захистом (у тому числі позбавлених волі), з окупованої території, незалежно від їхніх мотивів і мети.

Усе ж ЖК IV визнає, що здійснювати евакуацію можна, якщо це необхідно для забезпечення **безпеки населення** або зумовлено **особливо вагомими причинами військового характеру**. У такому разі евакуація має проводитися виключно в межах окупованої території. За межі окупованої території можна провести евакуацію виключно тоді, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. Особи, яких було евакуйовано в такий спосіб, мають бути відправлені додому відразу після припинення воєнних дій на цій території. І за таких виняткових обставин держава-покровителька повинна бути поінформована, як тільки евакуація або переміщення відбулося.

Водночас ця заборона не має на меті перешкоджати захищеним особам добровільно пересуватися в межах окупованої території або взагалі за її межами. Це важливо, оскільки особи, які перебувають під захистом, можуть із власної волі захотіти знайти притулок від небезпеки військових дій в інших місцях.

Водночас евакуація дітей з окупованих територій повністю заборонена за одним лише винятком: коли вона є вимушеною через стан здоров'я або лікування дітей. Та навіть за такої умови обов'язково отримати письмову згоду батьків або законних опікунів кожної дитини (якщо такі особи не можуть бути знайдені, вимагається письмова згода на евакуацію від осіб, які за законом або звичаєм несуть головну відповідальність за опіку над дітьми). Така евакуація в будь-якому випадку має відбуватися під наглядом держави-покровительки та за згодою держави, що евакуює, держави, що приймає, і держави громадянства дитини. Щоби сприяти поверненню евакуйованих дітей до їхніх сімей, відповідні органи влади повинні надавати Центральному агентству розшуку МКЧХ відповідну інформацію про кожну дитину.

МГП також категорично забороняє депортацію або переміщення частини цивільного населення держави-окупанта на окуповану територію. Ця заборона має на меті запобігти колонізації окупованих територій громадянами держави-окупанта та де-факто анексії відповідної території.

е. Інтернування цивільних осіб

Стаття 42 ЖК IV дозволяє інтернування або примусове поселення на визначені й території осіб, що перебувають під захистом, «лише тоді, коли це є абсолютно необхідним для забезпечення безпеки держави, яка затримує». Вона також дозволяє добровільне інтернування, коли цього вимагає ситуація.

Відповідно до статті 43 ЖК IV, держава, яка тримає під вартою, повинна призначити відповідні їй суд або адміністративний орган для перегляду рішення про таке інтернування або примусове поселення на визначені й території «якомога швидше». Якщо рішення про інтернування або примусове поселення на визначені й території залишається чинним, це рішення має переглядатися періодично, принаймні двічі на рік.²

Інтерновані особи мають бути звільнені якомога швидше й у будь-якому випадку мають бути звільнені, як тільки обставини або причини, що виправдовують інтернування, перестають існувати. Функція періодичного перегляду полягає в забезпеченні того, щоби жодна захищена особа не піддавалася примусовому інтернуванню довше, ніж це абсолютно необхідно з міркувань безпеки.

Інтерновані особи також можуть успішно втекти. Якщо вони були затримані після втечі або при спробі втечі, можуть бути піддані особливому нагляду, але підлягають лише дисциплінарному покаранню, навіть у випадку повторного правопорушення.

² Див. Benchbook on the Adjudication of International Crimes under Ukrainian Domestic Law, Page 222. (date of access: 30.07.2024)

Виконайте практичне завдання
до лекції

[ПЕРЕГЛЯНУТИ ПЗ](#)

Курс з міжнародного гуманітарного та кримінального права
створений з метою підвищення рівня знань українських суддів у цих
сферах та покращення якості правосуддя у справах про військові злочини.
Курс створений ГО «Трус Хаундс»